

Список літератури: 1. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с. 2. Довбня В. Січові Стрілці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. – К., 2002. – 220 с. 3. Борщевич В. Волинський пам'ятник. – Рівне, 2004. – 408 с. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Фонд 1072. Міністерство ісповідань УНР. 5. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – 460 с. 6. Українська Народна Республіка. Головна управа війська. Накази. – Б/м, 1920. – 106 с.

Надійшла до редакції 06.08.08

М. М. Саппа

УКРАЇНЬКА РАДЯНЬСКА ДЕРЖАВА 20-30-х РОКІВ: ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

На розвиток українського суспільства в Радянській Україні і, відповідно, української держави, з початку 20-х років впливали два антагоністичні процеси. Перший був спрямований на формування радянської української еліти і набуття її певною частиною державницьких ідей (до складу державної еліти можуть входити різні за сферою діяльності належністю елітні групи – урядові, партійні, військові, наукові, культурні та ін.) та втілення їх в державотворчу діяльність. Другий, розпочатий за ініціативи компартійного й урядового керівництва Росії та підтримуваний російською й частково – українською елітою, полягав у формування більшовицької супердержави на ґрунті Російської імперії, частиною якої мусила стати Україна. Ці процеси відбувалися практично одночасно, але з різними швидкостями [1; 2].

Майже до середини 30-х років у середовищі української радянської еліти, що формувалася, виникали певні державотворчі ідеї, спрямовані на створення суверенної радянської України, які в різний час і з різною інтенсивністю намагалися реалізувати різні елітні й подібні до них угруповання. Їх діяльність не була спланованою заздалегідь, велася розпорошеними зусиллями, офіційно не проголошувалася, про неї не залишилися документальних відомостей, окрім, може, протоколів у архівах НКВС, і зараз судити про неї можна лише за певними вчинками, що залишилися в історичних документах та пам'яті людей.

Одним із напрямків такої діяльності було набуття Україною необхідних атрибутів державності, серед яких була й наявність національної армії. Цьому сприяла поширена тоді концепція *Льва Троцького* про створення в радянських республіках місцевих Червоних армій. У своїх спогадах він писав: «Жовтнева революція проголосила одним зі своїх завдань розчинення армії в народі. Передбачалося, що збройні сили будуть побудовані за принципом міліції. Тільки така організація армії, що робить народ озброєним хазяїном своєї долі, відповідає природі соціалістичного суспільст-

ва. Перехід від казарменої армії до міліційної систематично підготовлявся протягом першого десятиліття» [3].

Відомо, що на початку 1921 р. в радянському війську, розташованому на українських землях, українці складали лише 9%. Вважається, що тоді – на початку 20-х років XX ст. – для зміцнення своїх позицій в Україні більшовики прагнули залучити до військової служби українців і створити в армії сприятливі умови для «обробки» переважно селянського «дрібнобуржуазного та націоналістично вихованого» поповнення в «комуністичному дусі» [4]. Звичайно, виконання цієї «обробки» покладалося на молодих червоних командирів, які б мали бути (бажано через військовий учбовий заклад) виховані в належному дусі.

З іншого боку, для створення національної армії в Україні необхідно було започаткувати підготовку військових командних кадрів, з яких пізніше сформувалась би військова національна еліта.

Останнім часом стали відомими нові факти, які дозволяють більш ґрунтовно висвітлити організацію вищої військової освіти в Радянській Україні, особливості діяльності першого вищого навчального військового закладу та причини його закриття, що й становить мету нашої роботи.

6 червня 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення «приступити до утворення школи червоних старшин, погодженої з плянами РВР з тим, щоб поступово розгорнути її в Центральну Українську школу» [5]. Ця школа – перший вищий військовий навчальний заклад Радянської України – була розташована в Харкові, який був тоді столицею України, на вул. Володарського, 46. Спочатку до Школи набрали 200 курсантів-піхотинців, але згодом – для підготовки старшин-артилеристів та кавалеристів – їх кількість збільшили до 500 [6]. Навчання тривало 3 роки, але перший випуск, зважаючи на те, що юнаки у складі курсантської бригади певний час брали участь у бойових діях, відбувся вже наступного літа. Парад випускників – 76 піхотинців і 15 кавалеристів, які ще до школи набули досвіду військової служби на фронтах громадянської війни, – приймав на Радянській площі в Харкові командувач збройних сил УСРР М. Фрунзе. З вітанням до молодих червоних старшин звернувся й Голова Раднаркому України Х. Раковський [7].

У жовтні 1922 р. було проведене злиття Харківської школи червоних старшин із Київською школою, що почала свою роботу в 1921 р. Того ж 1922 р. ВУЦВК бере шефство над Школою і з кінця 1924 р. вона іменується вже як «Школа червоних старшин ім. ВУЦВК». Звання «почесний юнак школи» одержали голова ВУЦВК Г. І. Петровський, голова Раднаркому В. Я. Чубар, голова ЦКК КП(б)У В. П. Задонський, нарком освіти М. О. Скрипник та інші. За неповними статистичними даними на 1927 р. Школу закінчило близько 1000 українських командирів (7 випусків) [5].

В цілому, за тими уривчастими відомостями, що в нас є, харківська Школа червоних старшин постає навчальним закладом із професійними знаннями, високою культурою і безумовною національною орієнтацією. Серед її вихованців, старшин і викладачів багато професійних військових, якими й зараз пишається Україна. Перелічимо лише тих, чиї прізвища вдалося розшукати:

- Двічі Герой Радянського Союзу Маршал К. С. Москаленко;
- Герой Радянського Союзу генерал армії А. А. Гетьман;
- Герой Радянського Союзу генерал армії С. Г. Поплавський (зам. міністра оборони Польської Народної республіки);
- генерал армії Ф. Ф. Жмаченко – командувач 40-ї армії, що брала участь у форсуванні Дніпра;
- генерал-полковник М. П. Кирпонос – командир 70-ї стр. дивізії, який очолював оборону Києва у 1941 р.;
- генерал-лейтенант К. М. Дерев'янка, який у вересні 1945 р. від імені Радянського Верховного Головнокомандування скріпив своїм підписом Акт капітуляції Японії;
- генерал-лейтенант І. Д. Бурмаков – командир 31-ї стр. дивізії, що під час штурму Кенігсберга першою прорвала оборону німців,
- генерал-майор Є. П. Шаповалов – командир 23-ї гв. мотострілкової бригади, під керівництвом якого було знищено велику кількість живої сили і техніки ворога, звільнено табір військовополонених;
- полковник В. І. Недбаєв – командир 358-го стр. полку, що форсував р. Одер і першим захопив плацдарм на німецькій території;
- полковник К. Ф. Ребрик – командир мотострілкового батальйону, що відначився під час звільнення Польщі [8–11];
- Герой Радянського Союзу генерал-майор Г. М. Преображенський (з 1936 р. викладав у Школі червоних старшин військову тактику);
- генерал-майор П. Є. Почема;
- генерал-майор А. Г. Ткачов;
- генерал-майор С. М. Борзилов;
- генерал-майор Д. М. Бурдов.

Високий рівень навчання й національного виховання в Школі підтверджується не тільки переліком видатних військових, імена яких були пов'язані зі Школою Червоних старшин, а й короткими (і неповними ще) згадками про її викладачів і вихователів. Нагадаємо, що К. Дерев'янка, як стверджують його біографи, опанував японську мову, що стала йому в нагоді під час роботи в Китаї та Японії, саме в Школі червоних старшин. У вільний час курсанти відвідували гуртки поезії (керівник В. Сосюра) та прози (керівник П. Панч). А. Головка, який згодом став відомим українським

письменником, у 1921 р. викладав у школі політекономію, а шкільним хором у 1922–1933 рр. керував К. Є. Богуславський – відомий український композитор і співак. До речі, для цього хору він написав кілька пісень на слова В. Сосюри та Л. Первوماйського. Є. М. Світський, відомий у той час художник (на Всесвітній виставці 1937 р. у Парижі його роботу було удостоєно «grand prix» – найвищої нагороди), викладав у школі топографію (і винайшов кілька навчальних приладів-макетів місцевостей із лінками, що полегшували засвоєння цієї дисципліни курсантами).

Тактику та стратегію партизанської війни курсантам викладав один із найкращих знавців цієї справи Ю. Тютюнник – колишній член Центральної Ради (1917 р.), генерал-хорунжий, командувач армії УНР у Другому Зимовому поході територією Радянської України (листопад 1921 р.). У тогочасному Харкові Ю. Тютюнник був також відомий і як культурний діяч: він написав три книжки, з яких найвідоміша – «З поляками проти Вкраїни» (1924 р.), писав кіносценарії (зокрема, був співавтором сценарію фільму О. Довженка «Звенигора»), редагував кінофільми і навіть зіграв самого себе у стрічці під назвою «ІКП» («Пісудський купив Петлюру»).

Українознавство викладав ще один визначний український вояк – полковник УГА (Української Галицької армії) Г. Коссак, заступник командира, а згодом і командир Вишколу УСС (Українських Січових стрільців) (1917–1918 рр.), командував українськими військами у Львові (5–9.11.1918 р.). Під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. він очолював Третій Корпус УГА, а згодом – тиллові служби УГА. У грудні 1924 р. Г. Коссак прибув до Харкова з Праги разом із 200 старшинами Галицької армії на запрошення уряду Радянської України [12].

У 1922–1924 рр. начальником школи червоних старшин був П. П. Ткалун. Він активно співпрацював з ініціаторами політики українізації, особливо з М. Скрипником, із яким, перебуваючи у 1919–1924 рр. у складі Реввійськради 1-ї Української і 12-ї армій, як військомом штабу Київського військового округу й начальник харківської Школи червоних старшин, неодноразово спілкувався на різних з'їздах, конференціях, пленумах, нарадах і в дружніх бесідах [13].

Національна спрямованість у діяльності школи мала достатній ґрунт і глибоке коріння. Про це свідчить навіть плакат, що закликав молодь вступати до Школи червоних старшин: *«Сину! Вступи до школи червоних старшин і захист радянській Україні забезпечений!»*. Атмосфера в навчальному закладі сприяла не тільки національному вихованню, але й національному спрямуванню наукової роботи. Так, у 1928 р., тобто напередодні поступового згорання українізації в Радянській Україні, виходить «Російсько-український словник військової термінології» (упорядники – стар-

щини Харківської школи С. та О. Якубські). У роботі автори намагалися наблизити військово-морську термінологію до народної мови і вирізнити її національні риси. Підсумовуючи роботу, вони зазначали: «Оскільки військової термінології ще не усталено остаточно, упорядчики цього словника мають замір і надалі працювати в цій галузі» [14].

Таким чином, необхідна більшовикам «обробка» українців у військовому навчальному закладі йшла не так успішно, як бажалося, й досить часто молоде поповнення Школи уявляло сутність національної армії не відповідно до більшовицької пропаганди. Так, ще в 1920 р. існувала, на думку чекістів, навіть, «загроза переходу всій школи на бік противника» [15, с. 28].

Посилення сталінського режиму в СРСР та його наступ на націонал-комуністів у республіках спричинило згорання політики коренізації в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Свідченням зміни курсу національної політики в Україні став показовий судовий процес над вигаданою чекістами «Спілкою визволення України» (СВУ), що 40 весняних днів 1930 р. тривав у Харкові. Одночасно з цим готувалися нові судові процеси над міфічним «Українським національним центром» (УНЦ) та нібито підпорядкованою йому «Українською військовою організацією» (УВО), у зв'язку з чим на початку 30-х рр. було розпочато репресії як серед військових, так і серед цивільних осіб, які нібито були причетними до цих організацій. Згодом Секретар ЦК С. Косіор на об'єднаному пленумі ЦК і ЦК КП(б)У в листопаді 1933 р. згадував про них: «З усіх контрреволюціонерів, що їх тепер викрито, переважна більшість до нас прийшла з закордону – з Праги, Галичини й інших місць... Це галицькі націоналісти, які цілком продалися польським поміщикам, суттю ополячилися і були виряджені сюди готувати інтервенцію з середини. Після СВУ викрито націоналіста Матвія Яворського. Потім виявлено і викрито так званий український націоналістичний центр, на чолі якого стояли Грушевський, що повернувся «чесно» працювати з радянською владою та пропущений нами на Україну галицький генерал Коссак» [15].

Г. Й. Коссак був арештований 15 січня 1931 р. і звинувачений у керівництві підпільною контрреволюційною організацією галичан «УВО», членстві у «Військо-офіцерській контрреволюційній організації» та «Українському національному центрі». Постановою колегії ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 р. Коссак був засуджений до позбавлення волі на 6 років. Ще раніше Ю. Тютюнник був арештований і переправлений до Москви. 3 грудня 1929 р. Колегія ГПУ СРСР засудила його до найвищої міри покарання – розстрілу.

Відбулись арешти викладачів та курсантів і в Школі червоних старшин як у «націоналістичному» вищому навчальному закладі. У матеріалах допитів працівника УРЕ В. І. Копача (С. І. Холодний)

міститься схема вигаданих слідчими осередків УВО від Москви та Харкова і навіть до Далекого Сходу, де наводиться перелік харківських установ, «інфікованих» УВО, серед яких зазначена і Школа червоних старшин [16]. На жаль, через брак відомостей не можна перелічити всі прізвища людей, причетних до Школи, заарештованих у той час.

Незабаром почалася й друга хвиля репресій. У лютому 1938 р. знову арештували Г. Коссака. Це відбулося в Москві, де він викладав німецьку мову на фабриці ім. Клари Цеткін. Його звинуватили у шпionaжі та в участі в контрреволюційній організації. 2 березня 1939 р. рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР Г. Косак був засуджений до страти і розстріляний наступного дня.

Серед відомих нам людей, які були пов'язані зі Школою червоних старшин і репресовані, слід згадати одного перших начальників Школи І. Г. Клочка. У 1923–1936 рр. він займався на розвідувальною і дипломатичною роботою. У 1937 р. комбриг Клочко був арештований і 10 вересня розстріляний.

Згадуваного нами начальника Школи (з квітня 1922 р. по вересень 1924 р.) П. П. Ткалуна за обвинуваченням в участі у військовій змові та підготовці терористичного замаху на Сталіна (у 1935–1937 рр. Ткалун був комендантом Кремля) 29 липня 1938 р. було засуджено до страти Військовою колегією Верховного суду СРСР. На слідстві не забули і про його українське минуле. Так, протокол допиту від 20 лютого містить докладні зізнання в шпionстві на користь Польщі, показання про участь в українській націоналістичній організації і про підготовку військового перевороту.

У 1924–1929 рр. начальником і комісаром Школи був комдив А. М. Борисенко, якого 1937 р. було арештовано й розстріляно. З 1929 р. до початку 30-х р. посаду начальника Школи посідав С. М. Мищенко. 21 квітня 1941 р. його – тоді вже генерал-майора, викладача Військової академії ім. М. Фрунзе – арештували, а 16 жовтня 1941 р. стратили.

Репресії зачепили не тільки начальників Школи, а й викладачів та вихованців. Так, літератора, колишнього вихованця Школи В. П. Зоріна (Велю Пашуна) 1937 р. було арештовано і розстріляно. Того ж 1937 року разом з іншими викладачами Школи червоних старшин було заарештовано й художника Є. Світського, викладача топографії. Під час допитів його жорстоко били, він втратив слух. (Напередодні війни Світський був звільнений з ув'язнення). Начальника штабу Військової Академії ім. М. Фрунзе комбрига І. П. Кіт-Війтенка (у 1920–30-і рр. був курсовим командиром Харківської Школи червоних старшин), колишнього офіцера австро-угорської армії у 1938 р. засудили до 15-річного терміну і звільнили у 1954-му.

Протягом певного часу перший в Україні вищий військовий навчальний заклад – Школа червоних старшин (її викладачі, старшини й колишні вихованці) – зазнавав стаінських репресій, а в 1938 р. її практично розформували, реорганізувавши у Харківське артилерійське училище. Однак, спираючись на непрямі факти – якість вихованців Школи, фаховий і культурний рівень, політичні погляди їх викладачів і старшин, настрої, що панували в той час серед селян, які становили основну частку курсантського поповнення, – можна визначити головний чинник, який дозволив досягти значних успіхів у її роботі. Цим чинником було створення діяльнійшої атмосфери в Школі, спрямованої на такий розвиток національної свідомості, яка й мотивувала в курсантів подальше особисте культурне зростання, професійну соціалізацію та високі професійні вимоги до себе.

Список літератури: 1. Саппа М. М. Х. Раковський у державотворенні Радянської України: боротьба проти автономізації України // Вісник НУВС. – 2006. – Вип. 33. 2. Саппа М. М. Державотворча еліта: головні відмінності // Вісник ХНУВС. – 2006. – Вип. 32. 3. Троцкий Л. Продолжает ли еще Советское правительство следовать принципам, усвоенным 20 лет тому назад? // Бюллетень оппозиции (большевиков-ленинцев). – 1937. – № 66-67. 4. Гриневич Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х років ХХ ст.: національний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1995. 5. Пам'ятка про школу червоних старшин ім. ВУЦВК. – Х., 1929. 6. Чекалин В. Кузница командных кадров // Военные знания. – 1969. – № 5. 7. Випуск червоних старшин // Армія і революція. – 1921. №2–3. 8. Гетьман А. У вогні народжена // Літературна Україна, 1980. – 15 липня. 9. Бабенко В. Наші земляки у світовій історії: 55 років тому закінчена Друга світова війна // Україна. – 2000. – № 9. 10. Шевченко В. Забутий генерал // День. – 2002, 2 листопада. 11. Гончаров Ф. Незабутні роки // Літературна Україна. – 1980, 15 липня. 12. Сенків М. В., Думинець І. О. З історії боротьби за соборність українських земель. 1917–1945 рр. – Дрогобич: Відродження, 1995. 13. Черушев Н. С. 1937 год: Элита Красной Армии на Голгофе – М.: Вече, 2003. 14. Якубський С. та О. Російсько-український словник військової термінології. Х.: ДВУ, 1928. 15. Дукельский С. ЧК на Украине // ВЧК/ГПУ: документы и материалы / Ред.-составитель Фельштинский Ю. Г. – М.: Изд-во гуманитарной литературы 1995. 16. ДА СБУ. – Спр. 49647-ФП. – Арк. 435–436.

Надійшла до редколегії 15.08.08

О. В. Гейда

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВІДНОСИН ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Державна незалежність України відкрила перед українським народом можливість політичного розвитку, головним показником якого є становлення та розвиток демократичної політичної системи, зокрема, політичних партій. Як елементи політичної системи партії виконують роль соціальних посередників між групами, що виражають різноманітні інтереси, та урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою. У процесі функціонування суспільства політичні партії активно взаємодіють з іншими елементами політичної системи, серед яких особливе місце поси-